

**БЪЛГАРСКИЯТ ДИАЛЕКТЕН АТЛАС. ОБОБЩАВАЩ ТОМ –
ПРОСТРАНСТВЕНО-ВРЕМЕВИ МОДЕЛ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

Avtorica v prispevku na sodoben in zgodovinski način analizira obliko 1. osebe ednine 1. spregatve glagolov v sedanjiku tipa *бера, мета, плема*, kot tudi njihovo geolingvistično interpretacijo v *Atlasu bolgarskega jezika, Splošni zvezek, 4. del, Oblikoslovje*. Glavno razliko lahko opazimo v obrazilih 1. osebe ednine pri samoglasniških obrazilih, ki izkazujejo starejše stopnje razvoja jezika, in pri končnici *-m*, ki je, v nasprotju s knjižnim jezikom, v bolgarskih narečjih razširjena med glagoli 1. in 2. spregatve (*плем-è-м; плèm-а-м; плèm-у-м*). V prispevku avtorica obravnava pogoje in razloge za prenos končnice *-m* iz atematskih na tematske glagole. Hierarhična geolingvistična predstavitev glagolskih oblik, podedovanih iz različnih stopenj zgodovinskega razvoja jezika, in njihova razširjenost na bolgarskem jezikovnem območju je značilna za splošni zvezek *Atlasa bolgarskih narečij* kot prostorsko-časovni model bolgarskega jezika na narečni ravni.

narečni atlas, zgodovina jezika, prostorsko-časovni model, sedanji čas, glagolske končnice

The paper analyses in modern and historical terms the 1st person singular form of 1st conjugation present verbs of the type *бера, мета, плема*, as well as their geolinguistic interpretation in the *Atlas of Bulgarian Languages, Generalizing Volume, part 4, Morphology*. The main contradistinction in the 1st person singular inflections is between the vowel inflections manifesting older stages of the language development and the *-m* ending, which for the Bulgarian dialects, unlike the standard language, is also widespread among the 1st and 2nd conjugation verbs (*плем-è-м; плèm-а-м; плèm-у-м*). The paper discusses the conditions and reasons for the transfer of the *-m* ending from athematic verbs and to thematic verbs. The hierarchical geolinguistic presentation of the verb forms inherited from the different stages of the historical development of language and their spread in the Bulgarian language territory characterize the generalizing volume of the *Atlas of Bulgarian Dialects* as a spatial-temporal model of the Bulgarian language on a dialectal level.

atlas of dialects, language history, spatial-temporal model, present tense, verb endings

Фундаменталният за българското езикознание труд *Български диалектен атлас. Обобщаващ том*, изработен от авторски колектив от Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език при БАН, както по своята значимост, така и по своето изпълнение, е истинско национално лингвистично дело. Под ръководството на проф. Ст.

Стойков, основател и дългогодишен ръководител на Секцията, започва осъществяването на идеята за лингвогеографско изследване на българския език, «едно от най-големите начинания на българското езикознание» (Стойков 2002: 95). Принципът, заложен в изготвената от него програма за събиране на материала – за съпоставка на диалектните особености както с книжовния, така и със старобългарския език, дава възможност в обобщаващия том да се открие диалектното, както и да се покажат на преден план архаичните форми, съхранени в българските говори от по-стари периоди от развитието на езика ни.

Събираният в продължение на повече от 30 години материал е картографиран върху 7530 карти въз основа на материал от над 2400 пункта в 11 регионални атласа, 6 от които са публикувани (БДА 1964, 1966, 1975, 1981; Иванов 1972; Божков 1986). Атласите за регионите извън пределите на България са изработени по материали, събрани от преселници или ексцерпирани от изследвания на наши и чужди учени. Излезлите три части – фонетика, акцентология, лексика (БДА. ОТ 2001), въстъпителната част, както и подготвената за печат ч. IV. Морфология на Обобщаващия том (БДА. ОТ. Ч. IV), са изработени на основата на тези 11 атласа.

Основните принципни положения в Обобщаващия том на БДА, подкрепени с конкретни резултати от картографираните явления, както и значение му за българската духовна култура, за лингвистиката и за редица други хуманитарни науки, по-подробно са анализирани в други публикации (вж. Тетовска Троева 2001: 117–124 и др.). По-същественото от тези постановки е:

1. Българският език е представен в неговата цялост – обхваната е цялата езикова територия във и извън границите на България, където се говори или се е говорил български език. Такива атласи се създават веднъж в историята на лингвистиката и с неговото отпечатване българската наука се вписва в богатата европейска традиция за създаване на подобни национални атласи.

2. Представена е системата на българския език на диалектно равнище, т. е. даден е пространственият модел на българския език.

3. Показано е старобългарското градиво, като запазените и до днес в българските диалекти архаични форми и лексеми са изнесени на преден план.

4. Обобщаващият том представя и времевата проекция на българския език, той е нанесена върху картите история на езика. Картографираните на една и съща карта езикови особености, съхранени в говорите от различни исторически периоди от развитието на езика, дават възможност да се проследи разгърнатата в пространството диахрония.

5. В атласа са обхванати всички релевантни за класификацията и типологията на диалектите езикови явления. Точната и прецизна картина на особеностите от различните езикови равнища върху цялата езикова територия дава възможност да се направят изводи и да се даде отговор на редица основни въпроси на българската диалектология, дискутирани години наред. В него се

изнасят нови, неизвестни досега данни, които потвърждават, отхвърлят или коригират по-стари постановки (по-подробно вж. Тетовска Троева 2001: 117–124, Тетовска Троева 2004: 15–24 и др.).

Обобщаващият характер на картите в атласа изисква нова, различна лингвогеографска интерпретация. Синтезирането на данните от отделните пунктове от точковите регионални атласи се осъществява чрез основните елементи на картата – цветните ареали. Чрез тях се изразяват и основните противопоставяния. Повечето карти имат диахронно, стадиално решение на легендите, като изходна е най-близката до старобългарския език форма. Многоплановостта в решението на картите, отговаряща на различните етапи от разволя на езика, се обвързва графично чрез йерархия на изразните средства. Осъществена е и връзка както в решенията, така и в цветовата символика на набора от карти по даден проблем.

Предмет на изследване в доклада е лингвогеографската интерпретацията на диалектните особености в съвременен и в исторически аспект в ч. IV. Морфология на *Български диалектен атлас. Обобщаващ том*. Съхранените в диалектите стари езикови пластове от различни периоди, нанесени върху лингвистичните карти и в тази част от Обобщаващия том на БДА, дават възможност да се види не само пространствената, но и времевата проекция на българския език, или, както е известно в теорията на лингвогеографията – да се представи разгърнатата в пространството диахрония (Русская диал. 1964: 24). Р. И. Аванесов определя частните диалектни системи и техните вариращи върху езиковата територия елементи като история на езика в нейната пространствена проекция (Русская диал. 1964: 24).

Основните принципни постановки в атласа се илюстрират чрез анализ на окончанията във формите за 1 л. ед. ч. на глаголите от I спр. сегашно време от типа *мета, кова, плета* и тяхното лингвогеографско представяне на картата в БДА. От Ч. IV. Морфология. Процесите в разволя на глаголната система на българския език се разглеждат и в диахронен аспект, като се проследяват в различните периоди от историята на езика, тъй като само ареалите, техните конфигурации и лингвистичният «ландшафт» не биха могли да спомогнат за изясняване на историческия разволя на явленията, без разностранното изучаване на вътрешната му история и с привличането на данни от писменните източници и др. (Вопросы теории 1962: 25).

Окончанията в 1 л. ед. ч., както и за 1 л. мн. ч. и 3 л. мн. ч. на глаголите в сегашно време, са един от основните морфологични показатели, които имат значение за класификацията на българските диалекти и за определяне на тяхната типология. Досегашните проучвания са посветени само на формите в отделни говори или на определени окончания за някои области, но липсва цялостно изследване на проблема въз основа на материал от цялата езикова територия (по-подробна библиография вж. у Стойков 2002: 235–236). Въз основа на данните от обобщаващия том на Българския диалектен атлас вече

може да се даде пълна и точна картина на класификацията и типологията на българските диалекти по тези морфологични показатели. Те дават възможност да се реши обективно и спорът между Л. Милетич (1989: 32–34, 1905: 102) и Б. Цонев (1937: 205–214, 1940: 304) за делитбата *изток – запад*, в която са включени от Л. Милетич и окончанията за 1 л. ед. ч. (вж. по-подробно Тетовска Троева 2004: 15–26). С основание Б. Цонев му опонира, като изтъква факта, че и в редица западни диалекти се срещат окончания на гласна, което се потвърждава и от лингвогеографските данни в Българския диалектен атлас.

При решението на картата *основното противопоставяне* е между *окончанията на гласна*, които са рефлексии от по-ранните периоди от развоя на езика, и на *съгласна -м*, флексия, която се е наложила в българските диалекти и при окончанията за 1 л. ед.ч. на глаголите от I и от II спр. в по-късен етап от историята на езика. В цикъла от обобщаващи карти за окончанията на различните типове глаголи тези окончания се разграничават с два цвята – червен и син, което създава и много добро визуално възприемане на картата. *На втори план* е дадено предимство *на мястото на акцента*, като противопоставянето е между формите с ударение върху последната сричка (върху окончанието на гласна или върху тематичната гласна) и с отмет на ударението, означени съответно с тъмния или със светлия нюанс на основния цвят. *На трети план* чрез големи букви А, Б и т.н. се означава *видът на окончанието на гласна* или на *тематичната гласна* пред окончанието *-м*.

Според принципите на картографиране в обобщаващия том с червен цвят графически се означават ареалите с *окончанията на гласна*, тъй като те са наследници на стб. флексия *-ж* чрез посредничеството на вторичната ерова гласна *ъ₂*, получена в резултат от развоя на носовите гласни до XIII–XIV в. (Мирчев 1963: 99, 102). Този цвят в обобщаващия том е натоварен с цветова символика за означаване на съхранените архаични особености в диалектите. Б. Велчева, която приема термина «вторичен ер» условно *само* за *ъ* и *ж* и определя тази гласна като «средна задна нелабиална ненапрегната гласна, т. е. [Λ] – за разлика от стб. *ъ*, който е задна висока ненапрегната гласна», също смята, че през етапа на такава средна гласна са минали всички рефлексии на задните стб. гласни *ъ* и *ж*. Авторката отбелязва, че «процесите на назализация, удължаване, лабиализация и понижаване на гласежа са протекли неравномерно в говорите и това е предизвикало пъстра диалектна диференциация» (Велчева 1980: 148).

В старобългарски език, който е изходната точка при решението на картите, този тип глаголи са с окончание *-ж* в 1 л. ед. ч. и са от I спр. с тематична гласна *-е-* в сегашно време и твърда коренна съгласна пред нея, напр.: **grebti* > грети – грѣжъ, грѣвѣши; **plesti* > плести – плетжъ, плетѣши, **rekti* > рѣшти – рѣкжъ, рѣчѣши (I разред); **klenti* > клати – клънжъ, клънѣши; **pluti* > плочти – плочжъ, плочѣши (II

разред); *kavati > ковати – ковѣ, ковѣши; бѣрати – бѣрѣ, бѣрѣши (III разред) (Грам. на стб. ез. 1991: 271–273).

Формите с ударение върху окончанието (*кувѣ, кувà, кувд*), където най-ясно се открояват рефлексите на старите окончания, се картографират с тъмен нюанс на червения цвят, а за флексите с отмет на ударението (*кòвѣ, кòва, кòво, кòву*) се използва светлият нюанс. В рамките на двата нюанса чрез букви А, Б и т. н. се прави диференциация на вида на гласната.

За разлика от книжовния език в преобладаващата част от българските диалекти окончанията са без акцент. Само в част от източните диалекти се срещат форми с окситонно ударение (-ò; -à; -è).

Вторичната ерова гласна ъ₂ < стб. -ѣ е запазена във *флексията* -ò в книжовния български език и в североизточната част от езиковата територия. Картографирана е с тъмен нюанс на червения цвят и с буква А в ареала. Още в стб. период чрез понижаване на гласежа на носовите гласни, съпроводено с отслабване на лабиализацията, стб. ѣ се е превърнала в носова гласна а, която в късния стб. и сръблг. период с постепенната загуба на назалния призвук преминава в близката по гласеж гласна ъ (Мирчев 1963: 99). Б. Велчева смята, че в съседство с назалния консонантен призвук А [ъ₂] «има явен стремеж да се запази или да стане ъ-гласна», като в говорите с ъ за ѣ този призвук се е пазел до късно (Велчева 1980: 146–147). Първият пример с ъ вм. ѣ се среща в късния стб. паметник Супр. сб., а по няколко случая са отбелязани в паметниците от XII в. нататък (Мирчев 1963: 99).

Ареалът с флексия -ò обхваща основно мизийските и част от балканските диалекти (без пирдопския, тетевенския, еркечкия и подбалканските говори). Окончанието се среща и в малка част от тракийските говори. В тези диалекти еровият застъпник на стб. задна носова гласна е характерен не само за основната позиция в коренна сричка под ударение – *дѣп, мѣш, кѣшта* < стб. дѣвъ, мѣвъ, кѣща (вж. БДА. ОТ 2001, к. Ф 21), но и за окончанието за 1 л. ед. ч. сегашно време, срв.: *будò* < стб. востѣ, востѣ, востѣши; *вликò* < стб. влѣщи, влѣкѣ, влѣчѣши; *грибò* < стб. грѣти, грѣѣ, грѣѣши; *дирò* < стб. дѣрати, дѣрѣ, дѣрѣши; *клѣдò* < стб. клѣсти, клѣдѣ, клѣдѣши 'слагам'; *кувò* < стб. ковати, ковѣ, ковѣши; *крѣдò* < стб. красти, крадѣ, крадѣши; *плитò* < стб. плѣсти, плѣтѣ, плѣтѣши; *придò* < стб. прѣсти, прѣдѣ, прѣдѣши; *рикò* < рѣшти, рѣкѣ, рѣчѣши; *сикò* < стб. свѣщи, свѣкѣ, свѣчѣши; *снувò* < стб. сновати, сновѣ, сновѣши; *тѣкò* < стб. тѣкати, тѣкѣ, тѣчѣши; *читò* < стб. чѣсти, чѣтѣ, чѣтѣши и др.

В част от говорите обаче вторичната ерова гласна не се е съхранила, а е преминала в друга гласна (под ударение – в гласни -à и -è).

Окончанието -à (картографирано с тъмен нюанс на червения цвят и с буква Б в ареала) се среща в пирдопския диалект (*ковà, метà, плетà, сновà, четà*

и др.) и в подбалканските говори (*бера̀, дера̀, кува̀, преда̀, снова̀, чета̀* и др.). За разлика от пирдопския обаче, в който има *a*-застъпник на мястото на *ж* във всички позиции, в подбалканските диалекти той се среща само във формата за 1 л. ед. ч. сегашно време – *преда̀*, но *предѝт; кѝшта, мѝш*. Развоят на *ж* в *а* е резултат от изменението на т. нар. вторична ерова гласна в *a* поради тенденцията към понижаване на назалните гласни (Велчева 1980: 147). Първата регистрирана форма с *а* < сръб. *ъ₂* < стб. *ж* – мажъ е от приписка от XIV в., но т.н. вторично изясняване се развива най-вероятно в късния средно-български период (Мирчев 1963: 103).

Окончанието *-ѝ* (картографирано с тъмен нюанс на червения цвят и с буква В в ареала) е характерно за два източни говора – еркечкия и в две селища с тетевенски говор, в които има рефлекс на стб. *ж* < сръбълг. *ъ₂* < *ѝ* и в коренна сричка под ударение, срв.: *кѝшта, мѝш*, както и *кувѝ, метѝ, предѝ, снувѝ* и др.

Окончанията *на гласна извън ударение* се срещат както в източни, така и в западни говори. Картографирани са със светлия нюанс на червения цвят и с буква за вида на гласната.

Голям е ареалът на диалектите, които имат еров застъпник на стб. *ж* < сръб. *ъ₂* (*дѝп, зѝп*) и в които се среща *окончанието -ѝ* (*-а, -а*), картографирано със светъл нюанс на червения цвят и с буква А в ареала, напр.: *мѝтѝ, мѝта мѝта; пѝрѝ||-а||-а, плѝтѝ||-а||-а* и т. н. В него се включват източните диалекти в Южнопловдивско и Асеновградско, както и преобладаващата част от тракийските диалекти (без най-западната им част), а също така и по-голямата част от западнорупските диалекти, вкл. и в Солунско (където стб. *ж* > *ѝм* в коренна сричка под ударение – *дѝмп, зѝмп*).

Форми от типа *пѝра, пѝра* се срещат и в западни диалекти с еров застъпник под ударение на стб. задна носова гласна (*дѝп, мѝш*). Те са характерни за Оряховско, Белослатинско (*мѝта||-а, снѝва||-а*), в част от Стружко, Ресенско, както и в Севернокостурско (*бѝра, пѝра*), където в основната позиция има разложен назализъм (*зѝмп, гѝмба, дѝмбо*, вж. Шклифов 1973: 28–30).

Форми с окончание *-а: кѝва, плѝта, преда, снѝва; кѝва, чѝта* са регистрирани в част от *a*-говорите, в които стб. *ж* > сръб. *ъ₂* > *а* (вж. у Цонев 1940: 412–415; БДА. ОТ. 2001, к. Ф 21). Среща се във Врачанско, Ботевградско, Етрополско, в част от Свогенско, Кюстендилско и Дупнишко, в Елинпелинско, западните пазарджишки села, Благоевградско, Санданско, Разложко, Петричко, Делчевско, Пехчевско, както и в Южноскопско, в поречкия говор, в част от Велешко (областите Клепа и Азот), в Кичевско, Мариово и Леринско, в битолските села на границата с Мариово и Леринско, в Корчанско.

Окончанието -а е характерно и за диалекти със застъпници на стб. ж в коренна сричка под ударение $\grave{e}$, $\grave{o}$, $\grave{a}$, т. е. извън ударение, вкл. и в глаголните форми, рефлексът е различен и не съвпада със застъпника на стб. ж в коренна акцентувана сричка, срв.: *кòва, плèта, пèра, но мèш, дèп* (Тетевенско, с. Радожда и Вевчани, Стружко), *мош, доп* (Дебърско), *доп, дòп* (областта Чеч в Родопите, където се среща и окончание -(а)м), *дòмбот, крòнгот* (Южно-костурско, вж. Шклифов 1973: 29), *дòп, зòп, крòнк* (Долнопреспанско, вж. Шклифов 1979: 26–27). Б. Велчева смята, че лабиализацията на средната задна гласна, т.нар. вторичен ер, може да се свърже с удължаването на старите кратки гласни, като ударението като нов регулатор на противопоставянето по дължина би могло да стане регулатор и на противопоставянето по лабиалност. В този факт авторката вижда едно от обясненията на някои явления, като напр. наличие на $\grave{a}$ под ударение и на *a* – извън ударение на мястото на стб. ж (Велчева 1980: 145).

Замяна на стб. ж с *a*, която може да се дължи според К. Мирчев както на ранни изясняване на сrb. $\text{ъ}_2 < \text{стб. ж}$ в *a*, така и на близостта на ж и *a*, се среща в паметниците от XIII в. нататък, напр. в Хрудовия паримейник, Македонското евангелие на поп Йован и във Врачанското евангелие, където са регистрирани форми с -а вм. -ж и във форми за 1 л. ед. ч. сегашно време на различни по тип глаголи от ϵ - и и-тематичните групи, напр.: *вскрѣша, хошта, не воа са, кршта са, заклинаа, отпушта* (Мирчев 1963: 100).

Окончанието -о < сrb. $\text{ъ}_2 < \text{стб. ж}$ – *зòво* ‘наричам’, *кòво, мèто, òро, пàсо, плèто, пèро, рèчо*, картографирано със светъл нюанс на червения цвят и буква Б в ареала, е характерна особеност за родопския говор на девисилските села (Крумовградско), където стб. ж < сrb. $\text{ъ}_2 < o$ (*доп, кòшта*). С това той се различава от останалите родопски диалекти, в които има окончание -(а)м – *кòвам, плèтам*. Окончанието се среща и в говорите на Костандово и Ракитово, Велинградско и на Осиково, Благоевградско. Наличието на еднакъв рефлекс -о под и извън ударение в този случай обаче показва, че не винаги ударението би могло да бъде регулатор на противопоставянето по лабиалност, както предполага Б. Велчева (Велчева 1980: 145).

Окончание -у – *кòву, плèту, прèду*, картографирано със светъл нюанс на червения цвят и с буква В в ареала, се среща в част от северните македонски говори – в Кумановско, Кратовско, Овчеполско, както и в моравските диалекти около Враня. В този район застъпникът на стб. ж в коренна сричка под ударение и в окончанието за 1 л. ед. ч. сегашно време съвпадат – *дуп, зуб*, но и *кòву, плèту*, докато в останалите у-говори има окончание -(е)м – *плетèм* (вж. по-долу). К. Мирчев смята, че гласна у е пряк наследник на стб. ж без междинен фонетичен развой (Мирчев 1963: 103).

Сравнението между районите на разпространение на окончанията на гласна, наследници на стб. окончание -ж, с ареалите на различните по тип говори според класификацията им по рефлексите на стб. ж в коренна сричка под ударение (БДА 2001, к. Ф 21) показва, че във фонеморфологична позиция застъпникът на стб. задна носова гласна в част от диалектите (подбалкански, тетевенски, дебърски, долнопреспански и др.) е различен от рефлекса ж в основната позиция и не съществува съответствие между тях.

В голяма част от езиковата територия окончанието на гласна, наследник на стб. ж, е изместено в по-късен етап от развоя на езика от окончанието на съгласна -м при глаголите не само от III спр., както е в съвременния книжовен език, но и при формите за 1 л. ед. ч. сегашно време на глаголите от I и II спр. Процесите са свързани с появата на новото *a*-спрежение в глаголната система на българския език и неговото широко влияние върху диалектите.

Формалният показател -мъ за 1 л. ед. ч. в сегашно време, характерен в стб. език само за атематичните глаголи *къмъ*, *дамъ*, *ямъ*, *въмъ* и единствения тематичен глагол с тази флексия – *имамъ*, придобива голямо значение в развоя на глаголната система на българския език, както и на голяма част от славянските езици (вж. по-подробно Леков 1934: 46, 52 и на с. 53 картата за окончанията за 1 л. ед. ч. сегашно време в славянските езици; Харалампиев 2002: 84–288).

Окончанието -м обхваща част от глаголите от III стб. спр., от които се оформя новата *a*-група тематични глаголи. В езиковата система на българския език се извършва радикална промяна в техните форми, която води и до преразпределението им от групата на *e*-глаголите към групата на новото *a*-спрежение, в която формите за 1 л. ед. ч. е с ново *m*-окончание. И докато в стб. език имѣти – *имамъ*, *имаши* е единственият глагол в стб. език с *a*-тематична гласна, то в новобългарския книжовен език техният брой, посочен в монографията на П. Пашов, вече е приблизително равен на броя на глаголите от I спр. (1594 основни и 4475 префиксни глаголи), без да са включени в тази бройка вторичните несвършени глаголи (Пашов 1966: 51).

В изследванията на този проблем се посочват необходимите условия за тази промяна, както и причините, които са я породили (по-подробно вж. Тетовска-Троева 2007: 1–15). Процесите са засегнали онази част от глаголите от III стб. спр. (според класификацията по сегашната основа, чието начало поставя Шлайхер (Schleicher 1852: 287) и която е разработена по-късно (1871 г.) от Лескин 1981 (1919): 183–189, 232–260), които са с наставки -аѣ, -јаѣ и -оуѣ (Иванов 1892: 97, Младенов 1979: 279, Леков 1934: 45, Мирчев 1963: 187–188. Мирчев 1972: 68, Георгиев 1973: 43, Харалампиев 1983: 31, Харалампиев 2001: 135 и др.), напр.: *обѣдати* – *обѣдаѣж*, *обѣдаѣши*; *вечерѣати* – *вечерѣаѣж*, *вечерѣаѣши*, *стрѣлѣати* – *стрѣлѣаѣж*, *стрѣлѣаѣши*; *даровати* – *даровѣж*,

дърорюеши. В тази част от глаголите от III стб. спр. със суфикси -ае, -ае и -орюе окончанието в 1 л. ед. ч. се променя, като на мястото на стб. -ѣ «се настанява» съгласна -м под влияние на атематичните глаголи и тематичния глагол *имамъ*. По-голямо значение на глагола *имамъ* придава Вл. Георгиев, който смята, че глаголите с основна гласна -а- са възникнали под негово въздействие, тъй като е с много голяма фреквентност (Георгиев 1973: 43).

Много важно условие за осъществяване на тази промяна, коментирано в литературата по история на езика, е глаголите да са с неударена гласната -а-, напр.: *сѣвирѣѣ, сѣвирѣеши > сѣвѣрам, сѣвѣраш, вѣрорѣѣ, вѣрорѣеши > вѣрвам, вѣрваш, за разлика от* глаголите с ударение върху -а-, които са запазили стб. тип, напр.: *копѣѣ, копѣеши > копѣя, копѣеш, зѣнѣѣ, зѣнѣеши > знѣя, знѣеш* (Иванов 1892: 97, Георгиев 1973: 43, Харалампиев 1983: 30, Харалампиев 2001: 135). Л. А. Булаховски обяснява промяната с наличието на дълга предупредена сричка (гласна) при глаголите, от типа *пѣтам, -аш, разбѣрам, -аш*, която, оставайки дълга пред *-ѣе, придърпва ударението върху себе си. По тази причина глаголите от този тип «... уподобились, как в ряде других славянских языков, глаголу атематического класса *dāmь, *dāsi (*dāšь)» (Булаховски 1940: 6–7, 1961: 266–267). Ив. Харалампиев изтъква и съображението, че при глаголите с ударение върху суфиксалната гласна -а-, не е настъпила промяна, тъй като би се получила нежелана омонимия между формите за 3 л. ед. ч. сег. вр. и аористните форми за 2 и 3 л. ед. ч., напр.: *играетѣ > играетѣ > играатѣ > игра (сег. вр.) = игра (аор.)* (Харалампиев 1983: 30, 2001: 135).

Една от причините, породили промяната в една част от III спр., е изгубването на съгласна *j* между двете гласни, което води до прогресивна асимилация и последвала я контракция на гласните, т. е. -ае- > -аа- > -а-: *сѣвирѣеши > сѣвирѣаши > сѣвирѣши > сѣвирѣшъ > сѣвѣраш* (Иванов 1892: 97, Младенов 1979: 279, Харалампиев 1983: 31). Вл. Георгиев обаче смята, че не става дума за контракция, а за създаване на глаголен тип по образеца на глагола *имамъ* < стб. *имамъ* (Георгиев 1985: 139, Георгиев 1973: 43). Без да се подценява влиянието на глагола *имамъ* по отношение на тематичната гласна, не е обосновано игнорирането на фонетичните причини за този процес, тъй като са факт регистрираните форми с изпаднала интервокална съгласна *j* и последвалата прогресивна асимилация, която е довела до изравняване на гласната -е- от втората сричка с гласната -а- от третата сричка, срв. формите с променена тематична гласна -ѣ- в -а- в стб. класически паметници: *сѣвѣштѣаши* в м. *сѣвѣштѣеши*, *гнѣвѣаши* с (Супр. сб.), *вѣваатѣ* (Мар. ев., Супр. сб.), *отѣвѣштѣате* (Мар. ев.) (Харалампиев 1983: 31, 2001: 136). В случая съществено е това, че се заличава тематичната гласна -е-, която е маркер за групата на

e-спр., а на нейно място се утвърждава получената в резултат от фонетичните процеси на асимилация и контракция нова *a*-основна гласна. Важен е и фактът, че в новото спрежение има унифициране на глаголната основа (Георгиев 1973: 40, Павлова 1991: 252) във всички форми от парадигмата – *бяг-а-м, бяг-а-ш, бяг-а, бяг-а-ме, бяг-а-те, бяг-а-т*.

Контракцията на гласните във формите за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. за разлика от останалите форми засяга и окончанията (след загубването на назалността на задната носова гласна $\bar{\eta}$ развитието $\bar{\eta}$ към $\bar{a}$), срв.: за 1 л. ед. ч. *събираѣ* > *събираѣ* > *събираа* > *събира* и за 3 л. мн.ч. – *събираѣтъ* > *събираѣтъ* > *събираа*т > *събираат* > *събират* (Харалампиев 1983: 32), срв. и у Б. Цонев: *гледѣѣ* – *гледѣѣ* – *гледѣа* – *гледѣам* (Цонев 1984: 539). Прехвърлянето на окончанието *-м* и във формите за 1 л. ед. ч. е било необходимо, за да бъде изеягната «опасността от недопустима граматична омонимия» между формите за 1 л. и 3 л. ед. ч. (Харалампиев 1983: 32).

Утвърждаването на окончание *-м* и при тематичните глаголи в българския език става през *късния среднобългарски период*, когато се оформя групата на глаголите от новобългарското *a*-спрежение (Мирчев 1963: 188). К. Мирчев обаче дава примери и с по-ранни прояви на глаголни форми с *a*-тематична гласна, както и с окончание *-м* във формите за 1 л. ед. ч., напр. в Троянската поема от XIV в. – *проливамъ, не оставѣмъ* (Мирчев 1963: 188), от Зографската грамота на Иван-Александър от 1342 г.: *издаватъ, заповелѣватъ* (Мирчев 1963: 18), срв. още: *исповѣдамъ, заповѣдамъ, прѣвѣзвамъ* (Св. пат.), *прославѣмъ* (Ив.-Ал. сб.) (Харалампиев 1983: 31–32, 2001: 136). Регистрирани са и още по-ранни форми и от класическите стб. паметници, в които процесът е завършен – *избавѣятъ, прѣставѣятъ, поговѣватъ, съвазатъ, прѣвѣзватъ, ставѣятъ* (Супр. сб.), *ицѣлѣтъ* (Зогр. ев.) (Харалампиев 1983: 31).

Широко е застъпена промяната и във *влахо-българската книжнина от XIV–XV в.*, в които се използва в голяма степен народната говорима реч (Мирчев 1963: 188), напр.: *давам, оставѣм* 29, *захвалам* 43, *плащам* 79, *продават* 98, *дават* 24, *хватат, одират* 40 и др. (Милетич 1896: 135–136), както и *пуцам, полагам, посилам, оставѣм, да чувам* (грам. на Влад I), *потерьждам, освобождам* (грам. на Мирча) и др. (Бернщейн 1948: 180–181).

Напълно оформено е *a*-спр. с окончание *-м* в 1 л. ед. ч. и в текстове от XVI в. от *езика на седмоградските българи*, в които обаче са отразени черти от по-ранна епоха (Мирчев 1963: 188): *glendam* 15, *jedam* 4; *zabanduvam, nimam, potegnivam, ostavam, tñnivam* ‘потъвам’ 8, *izlaziva* 32; *ostavem* 8 и ред. др. (Милетич 1926: 45–46).

В *дамаскините* напълно е утвърдена групата на *a*-глаголите, като в 1 л. ед. ч. се използва новото окончание на съгласна *-м*. В архаичния Крънинския дамаскин, датиран между 1580 и 1610 г. (Илиевски 1972), се използват форми

с окончание -м в 1 л. ед. ч. и с тематична гласна -а в различни форми от парадигмата, напр.: *знам* л. 134, *да проповѣдамъ* л. 58'; *имѣнова* л. 228, *кара* л. 172; *гледаме, слушае, погребаме* с. 103; *видать* л. 74 и др. Все още обаче това не е прокарано последователно и по силата на традицията се срещат и неконтрахиранни форми от III стб. спр. като: *растакаеши* с. 207; *забавляеть* л. 12, *задеваетъ* л. 84 и др.

В дамаскините от XVII в. вече окончателно е оформено новото а-спр. и последователно се използва окончанието -м във формите за 1 л. ед. ч., срв.: в Копривщенския дамаскин (Милетич 1908) – *запрѣтювам* 432, *къзвам* 9, *повтарѣмъ* 140; *втрицам* се 328; *осѣждашь* 150; *забоварѣ* 383, *навѣва* 59, *проклѣна* 454; *полагаме* 135, *къзваме* 30, *празнѣваме* 29; *испѣждате* 153; *запѣратъ* 37, *поклѣнѣтъ* 277 и т. н.; в Тихонравовия дамаскин (РКБЕНО) – *давам* 9.69б, *заклѣнам* 2.13б, 15.135б, 17.172б, 17.173, 37.276б, *зарѣчамъ* 18.191, *давашъ* 4.25б, 11.93б, 16.163, 31.218б, *затрѣвашъ* 9.71; *вдѣга* 7.53, 18.188, *вечѣра* 10.77 17.166², 17.166б, *вѣка* 4.24, 6.47б, 7.54, 10.77, *досѣжда* 11.84б, 14.127, *дохдѣжда* 7.51б, 12.114б, 17.167б, 17.168б, 38.288б; *добѣваме* 15.15б, *дочѣкаме* 39.319б; *вдѣгате* 18.204б, *вѣкате* 18.204б; *вѣкаты* 4.26б, 15.153, *влѣзѣтъ, заспѣватъ* 39.318б и мн. др.; в Троянския дамаскин (Иванова 1967) – *давамъ* 132, *къзвам* 42, 87, *повтарѣм* 208, *поглѣдам* 204, *познѣвам* 57; *гледашь* 51, 153, 199, *казвашъ* 43, 67, 69, 77; *бѣга* 90, 32б, *вѣка* 43, 101, *глѣда* 15, 18, 28, *чѣва* 133; *добѣваме* 298, *се събѣраме* 298; *вѣрѣвате* 202; *бѣгаты* 184, 327, *вѣкаты* 48, 293, *гледамы* 203, 25б, *къзваты* 67, 90, 160, 193 и мн. др.

Подобни процеси са отразени и в текста на Свищовския дамаскин (Милетич 1923: 44), новобългарски паметник от XVIII в., срв.: *дѣмамъ* 35, 463, *крѣцам* 63, *послугѣвам* 577, *присѣкувамъ* 153; *гледашь* 271, *начѣташь* 254; *дѣма* 244, *дарѣва* 599, *изтѣкува* 383, *клѣка* 233, *крѣцава* 55, *погрѣба* 101, *да поменѣва* 93; *посѣчамы* 527, *да стрѣваме* 97; *дудѣваты* 309, *казваты* 40 и мн. др.

В съвременния български книжовен език статута си на глаголи с е-основна гласна и окончание -ѣ/-ѣ в 1 л. ед. ч. запазват глаголите, които в стб. език са от I, II и част от III стб. спр. (глаголите с ударение върху наставките ѣ, -а- (-ѣ-) пред -ѣ- [-j-ѣ] < *-je-, глаголи без наставка в сегашната основа и с ударение върху коренната гласна и глаголите с променен коренна съгласна пред *j, обединени в I нбълг. е-спрежение, напр.: *верѣ, вер-е-ши* > *бера* [берѣ], *бер-ѣ-ш*, *кльнѣ, кльн-ѣ-ши* > *кълна* [кълн-ѣ], *кълн-ѣ-ш*, *ковѣ, ков-ѣ-ши* > *кова* [ковѣ], *ков-ѣ-ш* (I стб. спр); *минѣ, ми-н-ѣ-ши* > *мина* [мінѣ], *мін-ѣ-ш*, *станѣ, стан-ѣ-ши* > *стана* [станѣ], *стан-ѣ-ш* (II стб. спр.); *богатѣвѣ, богат-ѣ-ѣ-ши* > *богатея* [богатѣйѣ], *богатѣ-ѣ-ш*, *играѣ, игр-а-ѣ-ши* > *играя* [играйѣ],

игр̀а-е-ш, *знаѣѣ*, *зна-ѣ-ши* > *зная* [зн̀айъ], *зн̀а-е-ш*; *пийѣ*, *пи-ѣ-ши* > *пия* [п̀ийъ], *п̀и-е-ш*, *баѣѣ*, *ба-ѣ-ши* > *бая* [ба̀йъ], *ба̀-е-ш*, *мажѣ*, *маж-ѣ-ши* – *маѣжа* [ма̀жъ], *маж-е-ш* (III стб. спр.). Запазена е и групата глаголи с *и*-тематична гласна от II нбълг. спр., които са отнесени в стб. език към IV спр., напр.: *тр̀пльѣѣ*, *тр̀п-и-ши* > *тр̀рня* [тр̀рп`ъ], *тр̀рп-̀и-ш*, *хвалѣѣ*, *хвал-и-ши* > *хваля* [хв̀ал`ъ], *хв̀ал-и-ш*.

Промяна в статута на глаголите по отношение на спрежението има при част от глаголите от III стб. спр., които при определени условия, коментирани по-горе, оформят новото *а*-спр. с форми за 1 л. ед.ч. с *-м* окончание, напр.: *гладьѣѣ*, *гладьѣѣши* > *глед-а-м*, *глед-а-ш*; *затварьѣѣ*, *затварьѣѣши* > *затвар`-а-м*, *затвар`-а-ш*; *коуповати* – *коуповѣѣ*, *коуповѣѣши* > *куп-̀ув-а-м*, *куп-̀ув-а-ш*, *врачевати* – *врачовѣѣ*, *врачовѣѣши* > *врач-̀ув-а-м*, *врач-̀ув-а-ш*.

От групата на атематичните глаголи днес е останал само глаголът *взѣти* – *ѣсмь*, *ѣси* – *сѣм*, *си*, а *ѣси* – *ядеш* и *дѣси* – *дадеш* се включват в граматиките на съвременния български език към *е*-спрежението, въпреки че запазват формите си с нехарактерното за I спр. окончание *-м* в 1 л. ед. ч.: *ям* < стб. *ѣмь* и *дам* < стб. *дѣмь*.

За разлика от книжовния език в *българските диалекти* процесите на промяна на глаголните форми са много по-интензивни, достигнали са до различен етап от развоя си в отделните диалекти, като са засегнали в различна степен определени типове глаголи или отделни форми от парадигмата. В значителна част от българската езикова територия се е извършило сериозно преустройство в системата в резултат на много по-широкия обхват на *а*-спр., което засяга по-голяма част от глаголите от III стб. спр. в сравнение с книжовния език, като контракцията обхваща и глаголи от типа *зная*, *кая*, *вѣя*, които в книжовния език запазват *е*-спрежението си.

Най-същественото обаче като последици от по-нататъшното развитие на тези процеси на промяна в българските диалекти е, че в тях се засягат в различна степен и глаголите от групата на *е*- и на *и*-спреженията. Това е съпроводено с *широко разпространение* в голяма част от българската езикова територия на *окончание -м* за 1 л. ед. ч. сегашно време не само при глаголите от III нбълг. спр., но и *при глаголите от I и II спр.* То е характерно не само за западни, но и за източни говори с различни рефлексии на стб. *ж* в коренна сричка под ударение.

Окончанието на съгласна *-м* е обхванало почти всички северозападни говори, голяма част от югозападните диалекти във Вардарска и Егейска Македония, характерно е за родопските, част от тракийските и от западно-рупските диалекти. Глаголите от разглеждания тип се разграничават в различните ареали на разпространение на *-м* по тематичните гласни: *-е* (*мет̀ем*, *пас̀ем*), *-а* (*мет̀ам*, *пас̀ам*) и *-у* (*мет̀ум*, *пас̀ум*). В диалектите с

тематични гласни *-а-* и *-у-*, се е получило унифициране на всички глаголни форми в 1 л. ед. ч. сегашно време, които в книжовния език са от I, II и III спр., срв. съответно: *кòвам, пìям; сèдам, мèsам; глèдам, стрèл'ам*, както и: *кòвум, плètум; сèдум, нòсум; вìкум, глèдум*.

Ареалите на разпространение на окончание *-м*, което е резултат от настъпилите промени в глаголната система на по-късен етап от нейното развитие, се картографират в атласа със син цвят (за разлика от флексите на гласна, които са означени с червен цвят като по-архаични и по-близки до стб. глаголна система).

Форми с окончание *-м* и при глаголи, които в съвременния книжовен език са от I и от II спр., характерни само за диалектите, се срещат в дамаскините от XVI–XVIII в., срв. напр.: *знам* л. 134 (Крнински дам.), *знам* 32, 67 (Троянски дамаскин); *знáмь* 5.366, 31.218, 32.2236, *знамь* 15.1526 (Тихонравовия дамаскин), *въспѣмь* 291, *трепѣрамь* 494 (Свищовски дамаскин; Милетич 1923: 44) и др.

Ареалът на разпространение на окончание *-м* с основна гласна *-е*, се картографира с тъмен нюанс на синия цвят, тъй като тематичната гласна е под ударение и с буква А за означаването и разграничаването ѝ от останалите тематични гласни *-а* и *-у*. Форми като: *ковèм, пасèм, плетèм, предèм, четèм* се очертават в северозападната част от езиковата територия и обхващат почти всички северозападни говори (без белослатинско-плевенския и диалектите в Кумановско, Кратовско, Овчеполско), както и част от югозападните говори. В ареала на окончание *-(è)м* влизат диалектите във Видинско, Ломско, Монтанско, Западнософийско и част от Пернишко, Радомирско, Дупнишко, Кюстендилско и Самоковско, както и пограничните и моравските диалекти (където в западната им част се срещат вариантни форми *перèм//пèрем*). Част от северните македонски диалекти в Долни Полог (в района на Тетово), ора и в Северноскопско се картографират със светлия нюанс на синия цвят, тъй като глаголните форми са с отнет на ударението (*пèрем*). В района на Враня, който е на границата между ареалите на окончанията *-(е)м* и *-у*, се срещат вариантни форми (*перèм//пèрем*).

Окончанието *-м* с основна гласна *-а*, срв. *кòвам, плèтам, прèдам, чèтам* се среща не само в голяма част от западните, но и в редица източни диалекти. Картографира се със светлия нюанс на синия цвят, тъй като има отнет на ударението върху коренната сричка. Тематичната гласна *-а* се означава с буква Б в ареала. Формите от този тип са характерни за родопските говори, за западните тракийски говори до Ивайловград и Дедеагач, за малоазийските диалекти около Бига. Срещат се и в част от Сярско и във вариант с окончанието на гласна *-а* в част от Гоцделчевско, Драмско (Антонова 1985: 110–114) и в областите Чеч и Ропката (Керемидчиева 1996: 332–336), както и в диалекта на Сухо, Солунско (във вариант с окончание *-(е)м* – *перèм//пèрам*, където стб.

ж > ъм – *гѣмба, дѣмн*, вж. Малецки 1936). По материали от т. I на БДА Г. Венедиктов представя подробно по селища териториалното разпространение на глаголните форми с окончание *-(а)м* от I и II спр. в част от югоизточните диалекти (Венедиктов 1972).

Окончанието *-м* с основна гласна *-а* е типологична особеност и за част от югозападните говорите във Вардарска и Беломорска Македония – Кочанско, Щипско, Велешко (без областите Азот и Клепа), Радовишко, Струмишко, Неготинско, Прилепско, Битолско (с *a < стб. ж – зап, дан*), както и в диалектите с еров застъпник на стб. ж (*зѣн, дѣн*) в Гостиварско, Охридско и селата между Охрид и Струга, в Кайлярско, Воденско, Ениджевардарско, Западно-солунско.

Формите с окончание *-м* и тематична гласна *-а* при глаголи от I и II спр. са обичайни в текстовете на късните паметници от средата на 19 в. от областта на Родопите, срв. напр. примерите, посочени от Г. Митринов: *мòлѣам* 146, *нàйдам* 155, *пìѣам* 273, *погубѣам* 280, *прìбиѣам* 152, *чудѣам* 150 – Петковски дамаскин; *йштам* 42 I, *нàйдам* 6 II, *стàнам* 42 II, *флѣзам* 8 II; *кàжем* 18 I, *мàлчем* 8 II, *мìслем* 34 I, *плàтем* 62 I, *сѣтем са* 10 II 1, *учем* 36 II (с преглас *a > e* след меки съгласни) – Златоградски сборник; *пòгребам* 239, *умрам* 239 – Райковски дамаскин (Митринов 2003: 148–149), срв. от същия дамаскин и: *дойдам* ТС 256.34, 35, *дòнесам* Г 250.321, *жìвам* X 304.18, *стàнам* X 305.24; *брàнем* ТС 258.38, X 294.41–42, *мìслем* Г 241.3 /*мìслам*/ *мìслим* (с преглас *a > e* след меки съгласни) и др. (Стефова 2005: 84–85).

Окончанието *-м* с основна гласна *-у*, срв. *кòвум, кòсум, пàсум, плѣтум, прѣдум, òрум* е най-важната типологична особеност на гевгелийския, кукушкия и дойранския говор. Единствено в тях е отбелязано окончание *-м* с тази тематична гласна (Иванов 1932: 86, Мирчев 1901: 463, Попхристов 1936: 114, Думев 1943: 59, Пеев 1987: 246 и др.).

Лингвогеографското представяне на езиковите данни в обобщаващия том на Българския диалектен атлас дава възможност да се очертаят ареалите на разпространение на окончанията за 1 л. ед. ч. презенс и да се определи типологията на диалектите по този важен морфологичен показател. От направения анализ се вижда, че за разлика от книжовния език в българските диалекти има голямо разнообразие от окончания в 1 л. ед. ч. сегашно време на разглеждания тип глаголи. То е отразено с различни графични средства на картата, като има многоплановост в решението й, което е обвързано с различните етапи от историческия развой на формите. Поради неравномерността на протеклите процеси в различните региони, българските диалекти се отличават с голямо богатство от форми с различни окончания на гласна: *-ѣ, -ѣ; -à, -а; -ѣ; -о, -у*. Чрез флексиите на гласна, наследници на стб. ж чрез посредничеството на ж₂

[Л], се осъществява приемствеността в глаголните системи между старобългарския и новобългарския език. Характерни са както за източни, така и за редица западни говори, като обхващат мизийските, балканските, странджанските, преобладаващата част от тракийските, малка част от северозападните говори и част от югозападните диалекти.

В редица диалектни области обаче се е извършила радикална промяна не само при част от глаголите от III стб. спр., при които в резултат от влиянието на стб. атематични глаголи и на глагола *имамъ* и при определени условия от различен характер – фонетичен, фонеморфологичен, прозодичен и др., се е оформило новото *a*-спрежение. Процесите в говорите, за разлика от книжовния език, имат много по-широк обхват и са засегнали и формите за 1 л. ед. ч. сегашно време на глаголите и от I и II спр., в които старото окончание на гласна е заменено с окончанието *-м* и с тематични гласни *-е*, *-а* или *-у* (*метѣм*, *мѣтам*, *мѣтум*). Окончанието *-м* се среща в почти всички северозападни говори, както и в голяма част от южните диалекти (родопските, част от тракийските, западнорупските и македонските), които се отличават със своята старинност, но по-този морфологичен показател са съхранили по-късно оформилите се показатели за 1 л. ед. ч. сегашно време с окончание *-м* и основна гласна *-а-*, които са заменили старото окончание на гласна.

В картите в ч. IV. Морфология на обобщаващия том на Българския диалектен атлас, илюстрирани в доклада само с лингвогеографската интерпретация на една карта, е представена системата на българския език на диалектно равнище, т. е. даден е пространственият модел на българския език. Картографирани на една и съща карта езикови особености, съхранени в говорите от различните периоди от развитието на езика, дават възможност да се проследи и разгърнатата в пространството история на езика, т. е. показана е и времевата проекция на българския език. Йерархическата лингвогеографска интерпретация на формите, наследени от различните етапи от историята на езика и тяхното разпространение върху българската езикова територия, характеризират Обобщаващия том на Българския диалектен атлас като пространствено-времеви модел на българския език на диалектно равнище.

Литература

- АНТОНОВА, Лучия, 1985: Форми за 1 лице сегашно време в говора на с. Волак, Драмско. *Български език* 35/2. 110–114.
- БДА 1964, 1966, 1975, 1981 = *Български диалектен атлас. Т. I. Югоизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (Авт. колектив.) София: Изд. на БАН. 1964; *Български диалектен атлас. Т. II. Североизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (Авт. колектив.) София: Изд. на БАН. 1966; *Български диалектен атлас. Т. III. Югозападна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (Авт. колектив.) София: Изд. на БАН. 1975;

- Български диалектен атлас. Т. IV. Северозападна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (Авт. колектив.) София: Изд. на БАН. 1981.
- БДА. ОТ. 1988 = *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Встъпителна част*, 1988. (Авт. колектив.) Изд. на БАН. София.
- БДА. ОТ 2001 = *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика*, 2001. (Авт. колектив.) София: Книгоизд. къща «Труд».
- БДА. ОТ. Ч. IV = *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. IV. Морфология.* (Авт. колектив.) (подготвен за печат.)
- БОЖКОВ, Рангел, 1986: *Български диалектен атлас. Северозападни български говори в Царибродско и Босилеградско. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* София: Изд. на БАН.
- БЕРНШТЕЙН, Самуил Б., 1948: *Разыскания в области исторической диалектологии. Т. I. Язык валахских грамот XIV–XV веков.* Москва: Изд. АН СССР.
- БУЛАХОВСКИ, Л. А., 1940: *Исследования в области грамматической аналогии и родственных явлений. Славянские атематические глаголы.* Учені записки Харків. держ. Унів. ім. О. М. Горького. 1940, № 19.
- БУЛАХОВСКИ, Л. А., 1961: *Болгарский язык как источник для реконструкции древнейшей славянской акцентологической системы. В: Исследования по славянскому языкознанию.* Москва: Изд. АН СССР.
- ВЕЛЧЕВА, Боряна, 1980: *Праславянски и старобългарски фонологически изменения.* София: Изд. на БАН.
- ВЕНЕДИКТОВ, Григорий К., 1972: *Из наблюдений над морфологией глагола в говорах Юго-восточной Болгарии. В: Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1970.* Москва.
- Вопросы теории 1962 = *Вопросы теории лингвистической географии*, 1962. Под ред. Р. И. Аванесова. (Авт. колектив.) Москва.
- ГЕОРГИЕВ, Владимир, 1973: *Системата на българския глагол от диахронна гледна точка. Български език 23/1–2.*
- ГЕОРГИЕВ, Владимир, 1985: *Проблеми на българския език.* София: Изд. на БАН.
- Грам. на стб. ез. 1991 = *Граматика на старобългарския език. Фонетика. Морфология. Синтаксис*, 1991. (Авт. колектив.) Изд. на БАН. София.
- ДУМЕВ 1943: *Воденският говор.* Мак. преглед, XIII, № 4.
- ИВАНОВ, Михаил, 1892: *За спрежението на новобългарски език.* СБНУ. Т. VIII.
- ИВАНОВ, Димитър 1932: *Гевгелийският говор.* София.
- ИВАНОВА, Ана, 1967: *Троянски дамаскин. Български паметник от XVII век.* София: Изд. на БАН.
- ИЛИЕВСКИ, Петър, 1972: *Крнински дамаскин.* Скопје: УП «Кирил и Методиј».
- КЕРЕМИДЧИЕВА, Славка 1996: *Южнобългарското окончание -(а)м за 1 лице единствено число сегашно време при глаголите от I и II спрежение. В: Лингвистични студии за Македония.* София.
- ЛЕКОВ, Иван, 1934: *Праславянските глаголни форми и отражението им в днешните славянски езици.* Сп. на БАН. Кн. L.
- ЛЕСКИН, Август, 1981: *Старобългарска граматика.* Фототипно издание на *Grammatik der Altbulgarischen (Altkirchenslavischen) sprache von A. Leskien.* Heidelberg 1919. Профиздат. София.

- МИЛЕТИЧ, Любомир, 1896: *Нови влахо-български грамоти от Брашов*. СБНУНК. Кн. XIII. София.
- МИЛЕТИЧ, Любомир 1905: *Източните български говори*. СБНУ, XXI.
- МИЛЕТИЧ, Любомир, 1908: *Копривщенски дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. Български старини. Кн. II*. София.
- МИЛЕТИЧ, Любомир, 1923: *Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII век. Български старини. Кн. VII*. София: БАН.
- МИЛЕТИЧ, Любомир 1989: *Източните български говори*. (Превод от австрийското издание «Das Ostbulgarische». Wien 1903). София: Изд. на БАН.
- МИЛЕТИЧ, Любомир 1926: *Седмоградските българи и техният език*. Сп. на БАН. Кн. XXXIII. Клон историко-филологически и философско-обществен. № 18. Печ. «П. Глушков». София.
- МИРЧЕВ, Кирил, 1963: *Историческа граматика на българския език*. II изд. София: «Наука и изкуство».
- МИРЧЕВ, Кирил, 1972: *Старобългарски език*. София: «Наука и изкуство».
- МИРЧЕВ, Димитър 1901: Бележки по кукушко-воденския говор. СБНУ, Т. XVIII.
- МИТРИНОВ, Георги 2003: *Златоградски сборник – среднородопски паметник от средата на XIX в.* Дисертация за присъждане на научната и образователна степен «доктор». София.
- МЛАДЕНОВ, Стефан, 1979: *История на българския език*. Превод и редакция на проф. д-р Ив. Дуриданов от немското издание през 1929 г. София: Изд. на БАН.
- ПАВЛОВА, Неда, 1991: Още веднъж за контрахираните форми и окончанието -м за първо лице единствено число сегашно време. *Български език* 41/3.
- ПАШОВ, Петър, 1966: *Българският глагол. I. Класификация. Видообразуване. Словообразуване*. София: Изд. «Наука и изкуство».
- ПЕЕВ, Коста 1987: *Кукушкиот говор*. Кн. I. Скопје: НИО «Студентски збор».
- ПОПХРИСТОВ, Георги, 1936: По-забележителни особености на кукушко-дойранския говор. *Македонски преглед*. 1–2.
- РКБЕНО: *Речник на книжовния български език на народна основа. Върху текста на Тихонравовия дамаскин*. (Авт. колектив.) (Под печат.)
- Русская диал. 1964 = *Русская диалектология*, 1964. Под ред. Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой. Москва.
- СТЕФОВА, Лидия 2005: Сегашно време на глаголите в Райковския дамаскин. *Български език* 52/2.
- СТОЙКОВ, Стойко, 2002: *Българска диалектология*. София: Изд. «Проф. М. Дринов».
- ТЕТОВСКА ТРОЕВА, Маргарита, 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том – същност и резултати. В: Българският език през XX век*. София: АИ «Проф. М. Дринов», Изд. «Пенсофт».
- ТЕТОВСКА ТРОЕВА, Маргарита, 2004: Делитбата *изток – запад* в «Български диалектен атлас. Обобщаващ том». *Български език* 54/1. 15–26.
- ТЕТОВСКА ТРОЕВА, Маргарита, 2007: Системата на спрежението в българския език в исторически и в съвременен аспект. *Български език* 57/ 3.
- ХАРАЛАМПИЕВ, Иван, 2001: *Историческа граматика на българския език*. В. Търново: Изд. «Faber».

- ХАРАЛАМПИЕВ, Иван, 1983: По историята на българския глагол (възникване на *a*-спрежение). *Български език* 33/ 1.
- ХАРАЛАМПИЕВ, Иван, 1988: Из диахронната проблематика на българския глагол. *Български език* 38/5.
- ХАРАЛАМПИЕВ, Иван, 2000: *Причини за разширяване употребата на презенските окончания -м и -ме в българския език (на общославянски фон). Филологически сборник. В памет на проф. д-р Георги Димов (1918–1994)*. В. Търново.
- ЦОНЕВ, Беньо, 1940: *История на българския език. Т. I*. София.
- ЦОНЕВ, Беньо, 1937: *История на българския език. Т. 3*. София. [= *Диалектни студии. Поправки и допълнения към Милетичевата книга «Das Ostbulgarische»*. СБНУ. 20. 1904].
- ЦОНЕВ, Беньо, 1984: *История на българския език. А. Обща част. Б. Специални части. Т. II*. София: Изд. «Наука и изкуство».
- ЧОМОНЕВ, Младен, 1989: Североизточното глаголно окончание -м в I лице единствено число сегашно време. *Български език* 39/6.
- SCHLEICHER, A. 1852: *Formenlehre der kirchenslavischen Sprache, erklärend und vergleichend dargestellt*. Bonn.
- ШКЛИФОВ, Благой, 1973: *Костурският говор. Трудове по българска диалектология. Т. 8*. София: Изд. на БАН.
- ШКЛИФОВ, Благой, 1979: *Долнопреспанският говор. Трудове по българска диалектология. Т. 11*. София: Изд. на БАН.